

МАЎЛЕНЧАЯ АСОБА ВУЧНЯ Ё КАНТЭКСЦЕ СУЧАСНАЙ МОЎНАЙ СИТУАЦЫИ

С. В. Мартынкевіч

*Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Маішэрава,
Маскоўскі пр., 33, 210038, г. Віцебск, Беларусь, svetlana_mrt@mail.ru*

У артыкуле раскрываюцца характарыстыкі маўленчага партрэта сучаснага вучня з улікам уплыву незбалансаванага руска-беларускага білінгвізму. Праблема апісання калектыўнай маўленчай асобы ва ўмовах руска-беларускага білінгвізму з'яўляецца недастаткова распрацаванай у сучаснай лінгвістыцы і лінгаметодыцы. Мэта даследавання – выявіць найбольш істотныя рысы калектыўнай маўленчай асобы на ўзроўні валодання беларускай мовай. Актуальнасць даследавання ё тым, што характарыстыка калектыўнай маўленчай асобы сучаснага вучня дазволіць прааналізаваць стан валодання беларускай мовай у асяроддзі непасрэдных яе носьбітаў, выявіць праблемы, якія вылучаюцца пры яе вывучэнні і навучанні па-беларуску ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі.

Ключавыя словы: сітуацыя білінгвізму; моўная асобы; маўленчая асоба; актыўны слоўнік; пасіўны слоўнік.

THE SPEECH PERSONALITY OF THE STUDENT IN THE MODERN LANGUAGE SITUATION

S. V. Martynkevich

*Vitebsk State Universiti named after P. M. Masherov,
Moskovskiy Ave., 33, 210038, Vitebsk, Belarus, svetlana_mrt@mail.ru*

The article reveals the characteristics of the speech portrait of a modern student, taking into account the influence of unbalanced Russian-Belarusian bilingualism. The problem of describing a collective speech personality in the conditions of Russian-Belarusian bilingualism is insufficiently developed in modern linguistics and linguistic methodology. The purpose of the study is to identify the most significant features of the collective speech personality at the level of proficiency in the Belarusian language. The relevance of the research is that the characteristic of the collective speech personality of a modern student will allow analyzing the state of Belarusian language proficiency among its direct native speakers, identifying problems that stand out during its study and teaching in Belarusian in general secondary education institutions.

Key words: bilingualism situation; language personality; speech person; active vocabulary; passive vocabulary.

На сучасным этапе развіцця навукі вядучым прынцыпам у апісанні моўнага матэрыялу вызначаны прынцып антрапацэнтрызму, асновай якога стала імкненне вывучаць мову ё цеснай сувязі з развіццём грамадства. Узмацніўся фактар, цэнтрам якога стаў «чалавек, які гаворыць», яго псіхічны, душэўны стан. Невыпадкавай з'яўляецца цікавасць да даследавання чалавека, які, з аднаго боку, адлюстраваны ё мове найбольш арыгінальна, з другога боку, даследчыкаў цікавіць чалавек, які **валодае** мовай, стварае ўласныя тэксты (выказванні),

уступае ў маўленчыя зносіны. У выніку на першы план у лінгвістыцы і лінгваметодыцы выходзіць чалавек як моўная, маўленчая, камунікатыўная асоба.

Развіццё паняцця *моўная асоба* з пазіцыі размежавання ў індывідууме моўных і маўленчых здольнасцей дазволіла вылучыць паняцце *маўленчая асоба* як асоба ў парадыгме рэальных зносін, увасобленая ў маўленчай дзейнасці. Для больш поўнага апісання маўленчай асобы як індывідуальнай, так і калектыўнай, цікаvasць уяўляе аналіз яе маўленчага партрэта.

Маўленчы партрэт – гэта ўвасобленая ў маўленні моўная асоба [1, с. 90]. Аналіз маўленчага партрэта ўяўляе сабой характарыстыку розных узроўняў рэалізацыі моўнай асобы: фанетычнага, словаўтваральнага, лексічнага і інш. У маўленчым партрэце асобы адлюстроўваюцца узроставыя, гендэрныя, псіхалагічныя, сацыяльныя, этнакультурныя і лінгвістычныя рысы. Маўленчы партрэт асобы можа быць *калектыўным* і *індывідуальным*. У цэнтры ўвагі індывідуальнага маўленчага партрэта знаходзіцца індывідуальны стыль маўлення. Пры апісанні калектыўнай маўленчай асобы нельга пакідаць па-за ўвагай фактар дзяржаўнага білінгвізму і, як вынік, двухмоўнае навучанне ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі: вывучэнне рускай мовы ва ўстановах з беларускай мовай навучання і беларускай – з рускай мовай навучання.

Апісанне сучаснай моўнай асобы вучня ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з рускай мовай навучання варта пачаць з назірання за пераключэннем моўных кодаў, хуткасцю аперыравання моўнымі сродкамі абедзвюх моў. У гэтым кантэксце важная роля надаецца знешнім (сацыяльным) фактарам: тып моўнай асобы настаўнікаў, працэс навучання ва ўстановах адукацыі. Невыпадковай з’яўляецца ўвага вучоных-лінгвадыдактаў да моўнай асобы настаўніка. М. Г. Яленскі сцвярджае, што «структура асобы настаўніка павінна абавязкова ўключаць як адзін з асноўных кампанентаў моўныя (маўленча-камунікатыўныя) здольнасці» [2, с. 58]. Педагог у пэўнай ступені ўплывае не толькі на фарміраванне моўнай свядомасці вучняў, але і на маўленчую культуру ў прыватнасці, з’яўляючыся для іх моўным аўтарытэтам, узорам.

Слова ў мове з’яўляецца сігналам пэўнай сувязі з тым або іншым асацыятам. Кожнае пачутае або прачытанае слова выклікае ў чалавека цэлы шэраг асацыяцый. Яны могуць мець індывідуальны характар, спецыфічны для кожнага чалавека, аднак у той жа час навукоўцы адзначаюць, што ў многіх людзей узнікаюць аднолькавыя асацыяцыі на

той ці іншы маўленчы стымул.

Асацыятыўна-вербальны ўзровень маўленчай асобы ўтрымлівае сродкі, папярэдне замацаваныя ў маўленчай свядомасці. Таму метада асацыятыўнага эксперыменту дазваляе прааналізаваць валоданне вучнямі беларускай мовай на ўзроўні маўленчай свядомасці. Намі была абрана форма свабоднага асацыятыўнага эксперыменту: вучням розных этапаў навучання прапаноўвалася растлумачыць значэнні слоў праз падбор асацыяцый. У падборы слоў-асацыятаў удзельнікам не ставілася ніякіх абмежаванняў. У якасці слоў-стымуляў былі прапанаваны наступныя: *сланечнік, шкарпэтка, вясёлка, пацук, студня, парасон, скарбонка, абабак, лядзях, лазня*. Эксперыментальны рад складаюць лексемы, якія ўжываюцца ў маўленні больш актыўна (напрыклад, *вясёлка, парасон*), і словы, частотнасць ужывання якіх значна меншая (напрыклад, *абабак, студня*). Гэта дазволіла вызначыць ступень валодання як актыўнай лексікай беларускай мовы ўдзельнікамі эксперыменту, так і здольнасць тлумачэння слоў, якія могуць быць у пасіўным слоўніку асобы. Пры гэтым ставілася ўмова прыводзіць асацыяцыі да кожнага з прапанаваных слоў, нават калі яго значэнне невядомае, бо «любое слова ў нашай свядомасці, памяці (гэтак жа, як і ў маўленчым ланцужку), не існуе ... паасобку: яно дзясяткамі, сотнямі “нітак” цягнецца да іншых слоў. Любое слова шукае ... сваю пару» [3, с. 751]. Такім чынам, эксперымент дазваляе праілюстраваць схаваны ад непасрэднага назірання спосаб узнаўлення мовы ў памяці яе носьбіта, а значыць і выявіць сродкі якой мовы пераважаюць у свядомасці сучаных вучняў.

Прывядзём найбольш выразныя прыклады.

У якасці асноўнай асацыяцыі да слова **сланечнік** (*высокая расліна з буйным жоўтым суквеццем на высокім сцябле, якая вырошчваецца ў асноўным дзеля атрымання алею з насення, а таксама насенне гэтай расліны*) прыводзіўся рускі адпаведнік *подсолнух* (70 %) і суадносныя прыклады – *семкі, семечкі, масло*. Вялікую групу (37 % ад усёй колькасці прыведзеных асацыятаў) складаюць асацыяцыі, звязаныя з суаднясеннем прапанаванага слова з падобным яму па гучанні, якія ў пэўнай ступені выяўлялі асацыятыўную матывацыю. Да таго ж тлумачэнні прапаноўваліся як на рускай, так і на беларускай мове: *связано с солнцем, солнечный луч, солнышко, напоминает солнце, лучик солнца; нейкая сонца, сонечная расліна, сонейка*.

Другую групу таксама склалі словы, суадносныя па гучанні, аднак зусім іншай семантычнай скіраванасці: *слон, слонік, стадо слоноў, загон для слоноў* і, як вынік такога тлумачэння, асацыяцыі тыпу *жывёла, звер, Афрыка*.

Асацыяцыі, прыведзеныя вучнямі да слова **студня** (*калодзеж, умацаваная зрубам вузкая і глыбокая яма для атрымання вады з ваданоснага слоя*) паказалі, што слова невядомае вучням розных этапаў навучання (пятых – сёмых класаў). Самымі частотнымі па ўжыванні сталі асацыяцыі тыпу *зіма, холад, стужа, сцюдзёны, халодны, вецер, снег, сцюдзёна* (77 % ад агульнай колькасці ўсіх слоў), а таксама асацыят *студзень* і суадносны з ім назоўнік *месяц* (прыкладна 20 %). Прыкладаў, звязаных з семантыкай самога слова, выяўлена не было. Прыводзіліся таксама адпаведнікі па тоеснасці: *холод, халодны, мароз, вецер, нешта халоднае*. Семантыка слова праз асацыяцыі не была раскрыта. Толькі адзінкавыя вучні прывялі асацыяцыі *калодзеж, крыніца* (складаюць 10 % ад агульнай колькасці прыкладаў).

Прыведзеныя асацыяцыі даюць падставу сцвярджаць, што большасці вучняў невядома семантыка слова і патлумачыць яго яны імкнуцца падсвядома, абапіраючыся на сугучнасць слова з падобнымі па гучанні беларускамоўнымі лексемамі.

Прыведзеныя вучнямі асацыяцыі да слова **шкарпэткі** (*кароткія панчохі, якія не даходзяць да калена*) даюць падставу меркаваць, што вучні падсвядома разумеюць семантыку слова, у сувязі з чым прыводзіліся прыклады тыпу: *абутак, боты, ботинкі, тапкі, обувь*. Асацыяцыят-адпаведнік з рускай мовы *носки* прыводзіўся адзінкава. Астатнія прыклады даваліся на аснове падабенства ў гучанні або моўнай гульні, утвараючы рыфму з прапанаваным словам-асацыятым, што ўказвае на няведанне ўдзельнікамі эксперыменту семантыкі слова: *шкарпэткі – салфетки, шкарпэткі – скрепки, шкарпэткі – скорлупки*. Сустрэкаліся адзінкавыя асацыяцыі тыпу *шкваркі, цукеркі*. Трэба адзначыць, што няведанне семантыкі лексемы выклікала вялікія цяжкасці ў падборы асацыятаў, таму большасць удзельнікаў эксперыменту звярнулася да рускай мовы. Вялікую колькасць (45 %) складае прывядзенне рускага адпаведніка *носок*. Нягледзячы на тое, што прапанаваная лексема ў маўленні па-беларуску ўжываецца вучнямі даволі рэдка, большасць з апытаных дакладна разумее значэнне слова.

Такім чынам, праведзеныя намі асацыятыўныя эксперыменты паказаў, што валоданне вучнямі беларускай мовай на ўзроўні маўленчай свядомасці адноснае. Большая частка прыведзеных асацыяцый была рускамоўнай і абапіралася на падабенства ў гучанні і будове слоў. У асноўным вучнямі падаваліся падобныя асацыятыўныя ланцужкі, незалежна ад узросту. Калі слова вучням было добра вядомае, то яно тлумачылася сродкамі беларускай мовы (напрыклад, *вясёлка*). Семантыка некаторых лексем (*студня, лядзяш, лазня*) вучнямі так і не

была раскрыта, што можна патлумачыць рэдкаім ужываннем прапанаваных слоў у маўленні па прычыне іх незапатрабаванасці ў сітуацыях паўсядзёнага жыцця.

У сваёй большасці асацыятыўна-вербальны ўзровень лінгвамаўленчай асобы сучаснага вучня вызначаецца развітаццю і вобразнасцю, багатым мысленнем і лёгкім уключэннем у працэс зносін. Аднак рэалізацыя маўлення сродкамі беларускай мовы на дадзеным узроўні не выклікала цяжкасцяў толькі у тых выпадках, калі слова мела папярэдняе замацаванне ў маўленчай свядомасці і значэнне яго было добра вядома. У астатніх выпадках вучні карысталіся сродкамі рускай мовы. Гэта дае падставы сцвярджаць, што маўленчая свядомасць вучняў 6–8 класаў пераважна рускамоўная, аднак у сітуацыях зададзенага папярэдне беларускамоўнага маўлення мае выразную скіраванасць у бок беларускай мовы.

Разам з тым вучням было прапанавана самастойна ацаніць узровень валодання беларускай мовай.

Першы блок пытанняў анкеты быў скіраваны на высвятленне частаты выкарыстання беларускай мовай ўдзельнікамі эксперыменту. Па выніках анкетавання, больш за палову вучняў кожнай з груп карыстаюцца беларускай мовай толькі на занятках, што яшчэ раз падкрэслівае значнасць урокаў беларускай мовы і літаратуры ў фарміраванні маўленчай асобы вучня ў сучаснай моўнай сітуацыі.

Пры адказе на пытанне «*Наколькі вольна вы валодаеце беларускай мовай?*» былі атрыманы наступныя вынікі:

Табліца

Ацэнка ўзроўню валодання вучнямі беларускай мовай

<i>Адказы</i>	<i>6 клас</i>	<i>7 клас</i>	<i>8 клас</i>
Валодаю добра	29 %	36 %	16 %
Валодаю з цяжкасцю	7 %	6 %	7 %
Ніколі не выкарыстоўваю	2 %	2 %	2 %
Карыстаюся толькі на ўроках беларускай мовы і літаратуры	51 %	52 %	61 %
Зрэдку выкарыстоўваю пры размове	11 %	4 %	14 %

Такім чынам, адносна невысокую ацэнку ўласнаму узроўню валодання беларускай мовай далі вучні 6 і 8 класаў, адзначыўшы, што для іх асноўнай сферай бытавання беларускай мовы застаюцца ўрокі беларускай мовы і літаратуры.

Як паказвае практыка, менавіта ўстанова адукацыі ў адрозненні ад сям'і перадае наступнаму пакаленню мову функцыянальна больш багатую, чым мову сямейна-бытавую. Калі валоданне рускай мовай,

засвоенай з дзяцінства ў сям’і ў вуснай форме, удасканалваецца і свядома вывучаецца ў адпаведнасці з літаратурнай нормай на працягу ўсяго навучання, то беларуская мова сістэмна вывучаецца як другая толькі на спецыяльных уроках. Відавочна, што ў такіх умовах узрастае роля адукацыйных устаноў у фарміраванні моўнай асобы, а значыць і роля асобы настаўніка як моўнага аўтарытэта.

Такім чынам, маўленчая асоба вучняў 6–8 класаў рускамоўная па выбары мовы зносін, аднак гнуткая ў выпадку мэтанакіраванага выбару слоў у зададзенай сітуацыі. Матывацыйна-прагматычны ўзровень вучня як лінгвамаўленчай асобы вызначаецца наяўнасцю пэўных устаноў і мэтаў, аднак характарызуецца іх нетрываласцю і недастатковай матываванасцю. Разам з тым, карыстаючыся пераважна рускай мовай, сучасныя вучні ўсведамляюць сябе часткай беларускай нацыі, адзначаючы неабходнасць удасканалваць сваё маўленне па-беларуску. Маўленчую асобу сучаснага вучня можна ахарактарызаваць як індывіда з перавагай рускай мовы над беларускай у паўсядзёным ужытку, аднак з выразнай беларускамоўнай скіраванасцю, трывалым разуменнем сябе як часткі этнасу. Таму, на нашу думку, у далейшым асабліваю ўвагу пры навучанні беларускай мове неабходна надаць менавіта пытанням фарміравання лінгвакультуралагічнай, лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі для выхавання паўнаважнай двухмоўнай асобы.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Гордеева М. Н. Речевой портрет и способы его описания // Лингвостилистические и лингводидактические проблемы коммуникации. 2008. № 6. С. 89–101.

2. Яленскі М. Г. Сучасныя асобава арыентавання адукацыйныя парадыгмы // Адукацыя і выхаванне. 2000. № 8. С. 3–8.

3. Русский ассоциативный словарь (в 2-х томах). / Ю. Н. Караулов, Г. А. Черкасова, Н. В. Уфимцева [и др.]; Рос. акад. наук. М.: АСТ: Астрель, 2002. Т. 1: От стимула к реакции : Около 7000 стимулов.